

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מושגי יסוד בבלשנות

הבלשנות היא הדרך המדעית לחקר הלשון כתופעה אנושית אוניברסלית ולחקר הלשונות של כל החברות האנושיות. היא חוקרת כיצד כל לשון בנויה, כיצד היא משמשת בפי דובריה, כיצד היא משתנה במשך הזמן ועל פני המרחב, וכיצד היא קשורה ללשונות אחרות. השאלה הבסיסית ביותר עבור הבלשן היא: מהי לשון? כלומר, כיצד היא בנויה, כיצד היא פועלת, או מה קורה כאשר דובר אומר דבר מה והשומע מבין אותו? ננסה להשיב על השאלות האלה תשובה חלקית ובדרך הכללית ביותר, המעלה את מושגי היסוד שבתשתית מדע הלשון.

ההתבוננות הישירה בתופעת הלשון האנושית, עוד לפני שנותנים את הדעת על אפשרות ניתוחה ליחידות אלה או אחרות, מאפשרת את הגדרת הלשון מהבחינה ה**תפקודית** כקולות המופקים באמצעות כלי הדיבור של האדם (או בכתיבה – באמצעות הייצוג הגרפי של הקולות האלה), ומשמשים באופן **שיטתי והסכמי** בפי חברה אנושית, בעיקר לצורכי תקשורת. הגדרה זו מובנת מתוך עצמה ואינה מצריכה הסברים, מלבד אולי המלים "שיטתי והסכמי". ובכן, הקשר בין קולות הלשון או רצפי הקולות לדברים החוץ-לשוניים הוא **שרירותי** ובלתי ניתן לחיזוי, כלומר, הכרת הדברים החוץ-לשוניים אינה מבטיחה הכרת קולות הלשון המקושרים אליהם. אין ביסוס לדעה, הנשמעת לעתים, שכל הלשונות, אם כי הן מוכרות לנו עתה כשרירותיות במידה רבה, היו בראשיתן חיקויים של המציאות באמצעות קולות. אמנם מלים אונומטופאיות, המנסות לחקות את קולות הטבע (כגון קוקוריקו, מיאו), קיימות כנראה בכל הלשונות, אך הן לכל היותר קבוצה מוגבלת מאוד בתוך המילון, סוף סוף קשה ואף בלתי אפשרי לחקות בדרך קולית תופעות חסרות קול, כגון הקשת בענן. קולות הלשון והקשר שביניהם ובין ישויות והתנסויות מועברים מדור לדור, ואדם הניתק מחברתו הלשונית אינו יכול לדבר כפי שמדברים באותה חברה. האמירה שהלשון היא שרירותית פירושה שהיא **חברתית-הסכמית**, וגם שיטתית, מבחינה זו שחייבים להיות "כללי משחק", שכל החפץ להשתתף בו חייב לקיימם. כדאי בכל זאת לסייג מעט את הנחת היסוד בדבר השרירותיות

הלשונית, ולומר שהיא מוכחת בעיקר בתחום המילוני, אך בתחומי תחביר מסוימים, בעיקר במה שנוגע לסדר המשפטים במשפט המחובר ובטיפוסים מסוימים של המשפט המורכב, מוצאים **מוטיבציה**, כלומר, קשר סיבתי בין הצורה (רצף הקולות) לתוכן (המשמעות), כגון שאנחנו אומרים (וכך כנראה בכל הלשונות) "הוא בא וישב" (או "הוא בא, ישב"), משום שזה סדר הפעולות עצמן. אם מבקשים להחזיק באותו סדר מלים, אך להביע באמצעות סדר פעולות הפוך, חייבים להמיר את וי"ו החיבור הפשוטה במלת יחס מיוחדת, המביעה זאת במפורש: "הוא בא אחרי שישב".

ההתבוננות הישירה והפשוטה בלשון, כפי שאפשר לראות גם מהגדרתנו לעיל, מעלה מיד שתי תכונות ברורות של הלשון, שיש בהן כדי להסביר את **מבנה הלשון**: (1) הלשון משתמשת בקולות דיבור; (2) קולות אלה משמשים להעברת **משמעות** מהדובר לשומע. ברור ששתי התכונות האלה של הלשון הן רק הקצוות החיצוניים שלה, אך הלשון עצמה כוללת בקרבה, מבחינת המבנה שלה, גם ובעיקר את הקשר שביניהם, היכול להיתפס רק באופן בלתי ישיר, בדרך של הסקת מסקנות מהעובדות הגולמיות וההנחות שמטילים עליהן. תיאור הקשר שבין קולות הדיבור למשמעות הוא תפקידה המרכזי של הבלשנות **הכללית** או **התאורטית**. טבעי שיהיו חילוקי דעות בדבר מהותו המדויקת של הקשר הזה, ובעיקר בדבר הדרך להציג בצורה שלמה ושיטתית את הקשר הזה. קיימות, כמצופה, אסכולות בלשוניות רבות, הדוגלות בתאוריות שונות, והמשתמשות במערכות מונחים שונות, המשמשות לתיאור מושא החקירה – **הלשונות הטבעיות**. ואולם מעבר לכל חילוקי הדעות ישנה הסכמה בסיסית, והיא שיש מבנה ללשון, ויש אפשרות לפרק אותה לחתיכות קטנות ולבחון אותן בחינות שונות, על-פי מטרות החקירה. עם זאת, אין לשכוח שהפירוקים והניתוחים השונים אינם אלא מעשי בלשנים, המנסים לבנות דגם או תמונה של לשון, כדי להסביר את מה שקורה בה ואת אופן פעולתה, ולומר עליה דברים מחכימים. אבל הדגם לעולם אינו הדבר עצמו, ותמיד קיימת האפשרות, להמיר דגם אחד באחר, טוב ממנו.

הכול מסכימים, לא רק שיש מבנה ללשון, אלא שנובנה זו, הוא **מדריג** (היררכי). למרות שבני אדם חייבים לדבר (ולכתוב) **ברצף קווי** (לינארי), הלשון לעולם אינה קווית, כלומר, אין כנגד כל יחידת קול יחידת משמעות המותאמת לה, ומצד שני, כדי להעביר לשומע משמעויות **בזידות**

(דיסקרטיבות), חייבות להיות בלשון יחידות בדידות נושאות משמעות, ולומד הלשון החדשה, המנסה לפענח את הצופן (הקוד) שלה, חייב תמיד לגלות את היחידות האלה. המבנה המדרגי של הלשון מתבטא בכך שהיא בנויה רמה על גבי רמה. ברמה הנמוכה ביותר מצויות יחידות קול מובחנות – פונמות, החסרות כל משמעות עצמית משלהן, וכל עצם קיומן הוא היותן מובחנות זו מזו. גילויין של הפונמות אינו פשוט וישיר, אלא מצריך תורה שלמה (ויש כמה תורות) – היא הפונולוגיה. הפונולוג חייב להיעזר בתורה העוסקת בחקר קולות הדיבור, הפונטיקה, כדי לקבוע את מספר הפונמות שבלשון נתונה ואת הגדרתן המדויקת במונחי הפונטיקה. הדובר ה"נאיבי", שלא למד דבר על לשונו הילידית, אף לא קרוא וכתוב, אך יודע אותה על בוריה, כגון מבחין לרוב באופן מודע (כגון המשורר) לא בפונמות שבלשונו, אלא בהבדלים השונות שבה, הבנויות בדרך כלל מפונמות אחדות: במלה שולחן למשל, יש שש פונמות היוצרות שתי הברות.

מעל לרמת הפונמות וההברות, הנושאות צלילים אך לא משמעויות, מצויה רמת הצורנים (המורפמות) והמלים, הנושאים הן צלילים הן משמעויות (המלה סוסי מורכבת מהמלה הלקסיקלית סוס + צורן הנטייה י, שאף הוא נושא משמעות משלו: "שלי"). התורה העוסקת ברמת הצורנים והמלים היא תורת הצורות (המורפולוגיה). מעל לרמת הצורנים והמלים באה רמת התחביר (הסינטקס), שאף בתוכה מובחנות לפחות שתי רמות: רמת הצירוף (באנגלית phrase) ורמת המשפט (sentence). במשפט מורכב או מחובר אפשר להבחין גם ברמת הפסוקית (clause), שמקומה בין רמת הצירוף ורמת המשפט. ועדיין לא סיימנו את המדרג, שהרי חייבים להכיר ביחידות גבוהות עוד יותר: השאלה והתשובה עליה, הפסקה, החיבור או המבע השלם. ואולם ככל שהיחידה רחבה יותר קשה להחליט מה הוא המבנה שלה. עד לשנים האחרונות עסקו בתיאור הלשוניות עד לרמת המשפט.

ההתארגנות הריבודית הזו של רמה על גבי רמה היא האחראית למה שקרוי "השימוש האינסופי של אמצעים סופיים", והיא הבסיס לגמישות ולתושייה העצומה המצויה בכל לשון, והיא גם הגורם לכך שכל לשון היא שלמה, ומספקת תמיד את כל צורכי החברה הדוברת את הלשון, ומאפשרת לדובריה לתת תשובה מתאימה לכל ניסיון חדש, מחשבה חדשה או מוצר חדש.

הואיל והלשון היא מבנית, חלקיה מסודרים בצורת **מבנים** חוזרים ונשנים, באופן שאם נראה רק חלק מהמבנה נוכל לנחש את כולו, בדומה למשולש, שאם נרשום רק צלע אחת ושתי זוויות, נדע את צורתו השלמה, למשל: ה_ים _ו. אם אומרים לנו שהרצף הזה הוא משפט, אנחנו יכולים לנחש שהוא מורכב משתי מלים (גרפיות), שהראשונה מורכבת מה"א הידיעה + שם עצם + צורן (סופית) זכר רבים, והשנייה היא פועל בזמן עבר בגוף שלישי רבים כגון: "האנשים נסעו", "החפצים נשברו" וכיוצא בהם. מכאן אפשר ללמוד שכל מופע לשוני הוא **מסגרת הניתנת להמרה**: כל משפט הוא מסגרת לרצף קולות, המאורגנים ביחידות לשוניות (פונמות, צורנים/מלים, צירופים, פסוקיות), שכל אחת מהן ניתנת להמרה על ידי קבוצה קטנה או גדולה של יחידות לשוניות אחרות מאותו הסוג, בלי לשנות את המסגרת. זו התבוננות שנקודת המוצא שלה היא רצף הקולות הנתון. אפשר להתבונן באותה תופעה עצמה מנקודת הראות של בניית רצפי קולות: כל יחידה לשונית הקטנה ממשפט מוגבלת במידה קטנה או גדולה מבחינת ההקשר הלשוני שהיא מופיעה בו. יחידות לשוניות הבאות באותו הקשר לשוני קרויות **שוות תפוצה**, והקשר שביניהן נחשב לקשר אנכי וקרוי קשר **פרדיגמטי**. השוויון בתפוצה הוא הקובע את קבוצות היחידות הלשוניות, את הקטגוריות הלשוניות, או את הפרדיגמות. כל יחידה לשונית מתקשרת אל יחידות אחרות גם בקשר אופקי, הקרוי **סינטגמטי**. היחידות הלשוניות חסרות כל ערך, אם אינן מקיימות יחסים פרדיגמטיים וסינטגמטיים עם יחידות אחרות. למשל, רצף הקולות ti (תִּי) הוא יחידה לשונית בעלת ערך בעברית, משום שהוא מקיים יחס פרדיגמטי עם רצפי הקולות *ta, t, a, nu*, *u, ten, tem* (תִּי, תִּי, נוֹ, תָּם, תָּן, וֹ) בהקשר (כלומר יחס סינטגמטי) של פועל בצורת העבר שלו, כשאלה באים בו כסופיות להבעת הגופים שלו. נוכל עתה לתת תמונה חלקית וסכמטית של מה שקורה כאשר אדם מעביר מסר לחברו באמצעות הלשון.

1. הדבר הראשון שעל הדובר לעשות הוא לתרגם את היחידות הסמנטיות הבדידות שבמחשבתו ליחידות לשוניות נושאות משמעות הקיימות בלשונו, כלומר עליו לבחור בחירות פרדיגמטיות. אם הוא רוצה לשאול, דרך משל, "מה השעה", והוא דובר עברית, הוא יבחר מקבוצת כינויי השאלה את המלה **מה**, ואת שם העצם המופשט **שעה**. אם הוא דובר אנגלית, הוא יצטרך לבחור ב-"time" ("What time is it"), אף-על-פי שהמקבילה המילונית של **שעה** היא כרגיל hour. מכאן שכל לשון עשויה להביע אותה סיטואציה

עצמה בדרכים סמנטיות שונות. יושם לב שבעברית חייבים להשתמש בה"א הידיעה: **השעה**, ואילו באנגלית נעדרת מקבילתה של ה"א הידיעה.

יש אפוא הבדל בין המלים הקרויות **דקדוקיות**, (כגון מלות חיבור ומלות יחס) למלים **לקסיקליות** (שמות עצם, פעלים, תארים). בשלב הזה הבחירה היא בעיקרה לקסיקלית.

2. עליו ליצור צורה דקדוקית המותאמת לבחירות הפרדיגמטיות שלו ובהתאם למסר שהוא רוצה להעביר, כלומר עליו לבנות את הציר הסינטגמטי. אם הוא בחר, למשל, ביחידות **אני, שרון ו-שבר**, הוא עשוי ליצור, בין השאר, את המשפט "שברתי את שרון" או "שרוני נשבר". הלשון, כפי שאפשר לראות מדוגמאות אלה, מחייבת אותנו לבחור בסוג נוסף של משמעות, מלבד המשמעות של הצורנים והמלים: זו הקרויה **משמעות מבנית**. למשל, בדוגמה שלנו, "שברתי את שרון", היחס בין הפועל ובין מה שבא אחריו הוא יחס של נשוא ומושא ישיר, והמשפט הזה בנוי על-פי **דגם המשפט הפועלי היוצא** (הטרנזיטיבי). בחירת מבנה אחר הייתה מעלה משמעות מבנית אחרת, כגון בדוגמתנו השנייה "שרוני נשבר" – **שרוני מתפקד עתה כנושא**, והמשפט בנוי על-פי דגם תחבירי שונה.

3. עליו להפוך את רצף הצורנים והמלים לרצף של פונמות. לכל צורן או מלה יש בדרך כלל יותר מפונמה אחת. רק לעתים רחוקות יש, באופן מקרי, לצורן או למלה פונמה אחת בלבד. למשל צורן הגזירה בצורת הסופית i: (= תל-אביב + י). אילו הייתה כל יחידה סמנטית מובעת באמצעות פונמה אחת, היה מספר היחידות האלה מוגבל על-ידי מספר הקולות שהאוזן האנושית מסוגלת להבחין ביניהם בקלות. אך כאשר כל יחידה סמנטית מובעת באמצעות פונמה אחת או יותר, מספר היחידות הסמנטיות העשויות להיווצר הוא רב הרבה יותר מכל מספר שלשון כלשהי תזדקק לו בזמן מן הזמנים.

כאשר אדם קולט מסר לשוני, מתרחש בעיקרו תהליך הפוך: הוא קולט רצף קווי של קולות דיבור, והופך אותו בעזרת **הכשירות הלשונית** שלו, למבנה מדרגי דקדוקי הנושא יחידות סמנטיות בדידות ומשמעויות מבניות.

• **מבחר ביבליוגרפי:** האוניברסיטה הפתוחה, **מבוא לתורת הלשון** (משנים שונות)

J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press, 1968 • D. Bolinger, *Aspects of Language*, Second Edition, Harcourt Brace Jovanovich, New-York,